Dr. Muhammad Ayub

Associate Professor (Retd.)

پہاڑی زبان تے ادب

Pahari Zuabn Ty Adab

Abstract:

The Pahari language is one of the oldest languages of the subcontinent. It was born on the land of Gandhara and the region is scattered between the Jhelum River and the Indus River. The language is spoken in a wide area of Nepal, from the foothills of the Pir Panjal range in Azad Kashmir, Jhelum, Hazara, and Murree districts to the Indian provinces of Himachal Pradesh and Uttarakhand. Today, the language has incorporated many words from other languages, such as Hindi, Urdu, Persian, Arabic, Turkish, Rajasthani, Gujarati and Kashmiri. That is why the Hindus of Himachal Pradesh write this language in 'Dev Nagri' script, while the Sikhs write it in 'Garmkhi' script and the Muslims in 'Arabic' script. In the Azad Kashmir region, the Pahari language is spoken in Hind-Ku, Dogri and Puthu-Hari dialects. As far as literature is concerned In addition to folk literature, there are numerous Pahari poetry, children's literature, the tradition of translation into the Pahari language, fiction, travelogues, novels, satire and humor. There is a lot of created literature in genres like research, sketch writing and dramaturgy. Along with this, there is also a tradition of mushairas in the Pahari language, while many magazines are playing an important role in its promotion. There are also institutions in Mirpur, Rawalakot and Murree for the promotion of this language. The Department of Oriental Languages of the University of Jammu and Kashmir, Muzaffarabad also has a Hill Department for research.

Keywords: Pahari language, Gandhara region, Pir Panjal range, Dev Nagri / Gurmukhi / Arabic script, Folk literature and poetry

کسے وی علاقے وچ وسن والے لوکاں دی پچھان اوہناں دی زبان ہوندی اے۔ جیویں کسے علاقے دا سبیاچار اوس علاقے دی پچھان بندا اے۔ انج ای زبان وی اوہناں لوکاں تے اوس دھرتی دی پچھان بندی اے۔ پہاڑی زبان وی پہاڑاں وچ خاص کر کشمیر وچ وسن والے لوکاں دی پچھان اے۔ کئی پہاڑی بولن والیاں راجیاں نے برصغیر خاص کر کشمیر اتے راج کیتا۔ ایس بارے ممتاز غزنی ہوریں لکھدے نیں۔

"پہاڑی بولنے والے کئی حکمرانیں برصغیر نے مختلف علاقیاں اُپر حکومت کیتی۔ مثلاً اشوک دے راجہ پورس نے درباریں نی زبان پہاڑی سی۔ اس تھی علاوہ کشمیر اپر جنیں بادشاہیں حکمرانی کیتی اونے وچا سلطان مظفر خان، محمود خان، حسین خان، زبردست خان اور شیر احمد خان نے دورے نی سرکاری تے درباری زبان وی پہاڑی سی۔ کشمیر نے ڈوگرہ حکمرانیں نی مادری زبان وی پہاڑی ہے سی۔" (1)

پہاڑی زبان ایس دھرتی دی پرانی زبان اے۔ ایس گل دا اندازہ ایس گل تھی لگایا جاسکدا اے کہ شمالی ہند وچ لکھن جاون والی پہلی لکھت "برج کتھا" پہاڑی وچ لکھی گی۔ نویں کھوج موجب پہاڑی زبان برصغیر دیاں پرانیاں زبانیاں وچوں اک اے۔ ایس دا جمن گھر گندھارا دی دھرتی نوں منیا جاندا اے۔ کسے ویلے ایس دھرتی نوں "دارتستان" وی آکھیا جاندا سی۔ ایہہ خطہ دریائے جہلم تے دریائے سندھ وچکار پسریا ہویا اے۔

ایہہ زبان پیر پنجال دے تھلے والے علاقیاں آزاد کشمیر، جہلم، ہزارہ تے مری توں لے کے ہماچل پردیس دے اُپر والے علاقیاں اترا کھنڈ، گڑھوال تے نیپال دے اک وڈے علاقے وچ بولی جاندی اے۔ ایس دی علاقائی ونڈ انج اے۔

ایہہ زبان نیپال وچ بولی جاندی اے تے مقام لوک ایس نوں ''خشورا'' آکھدے نیں۔ اترا کھنڈ وچ ایہہ زبان بولی جاندی اے تے اوتھے ایس نوں ''گڑھوالی تے کامونی'' آکھیا جاندا اے۔ مغربی پہاڑی زبان ہماچل پردیس، جموں ڈویژن، آزاد کشمیر، مری ہزارہ تے پشاور وچ کئی لہجیاں دے فرق نال بولی جاندی اے۔ آزاد کشمیر تے پاکستان وچ ایس بولی نوں ایہناں لہجیاں وچ بولیا جاندا اے، ''ہندکو، ڈوگری تے پوٹھوہاری۔'' اج ایس زبان وچ کئی زباناں دے شبداں دی رلت ہو چکی ہے۔ ایس دے ہر لہجے وچ ہندی، اُردو، فارسی، عربی، ترکی، راجھستانی، گجراتی تے کشمیری زبان دے شبداں نوں ویکھیا جا سکدا اے۔ اج مغربی پہاڑی نوں دھرم دے ادھار تے ونڈیا گیا ہے۔ ہماچل پردیش تے جموں دے ہندو ایس نوں ''دیوناگری'' رسم الخط وچ لکھدے نیں۔ جدوں کہ ہماچل پردیش دے تھلے والے علاقے دے سکھ ایس نوں ''گرمکھی'' رسم الخط وچ لکھدے ہن۔ جدوں کہ پاکستان تے پیر پنجال وچ رہن والے مسلمان ایس نوں ''عربی رسم الخط'' وچ لکھدے نیں۔

پہاڑی زبان دیاں مشرقی تے وسطی بولیاں سمے دے نال انتی کر رہیاں نیں۔ نیپال تے ہندوستان چ ایس راہیں ڈھیڑ ساہت دی رچنا کیتی گئی تے ایہناں بولیاں دا معیاری رسم الخط وچ بن چکیا اے۔ ایس زبان وچ فلماں وی بن رہیاں نیں تے مڈھلی تعلیم توں لے کے یونی ورسٹیاں تائیں ایس زبان نوں پڑھایا وی

جا رہیا اے۔ جموں دے بہوں گنتی ہندو ''پہاڑی ڈوگری'' بولدے نیں تے اوہناں نے اپنے لہجے وچ فلم، ٹی وی تے ڈرامیاں دے حوالے نال بہت انتی حاصل کیتی اے، پر آزاد کشمیر، مقبوضہ کشمیر تے مری وچ وسن والے لکھاں لوک ایس زبان نوں وسار چکے نیں۔ کیول بولدے نیں پر ساہت رچنا دی ٹور بہوں مٹھی اے۔ ایس حوالے نال محمد عباس حجازی نے اپنی لکھت وچ زبیر حسن زبیری دی لکھت وچوں ایہہ حوالہ دتا اے:

> ''پونچھی پہاڑی زبان وسیع و عریض علاقے پر پھیلی ہوئی ہے۔ بالخصوص ہندوستان اور پاکستان کے زیر قبضہ کشمیر میں سب سے زیادہ بولی جانے والی زبان ہے۔ مگر 1980ء کے بعد غیر تحریری ادب جو سینہ بہ سینہ اگلی نسل میں منتقل ہوتا رہا ان کے ساتھ ہی دفن ہوتا گیا اور ساتھ ہی ساتھ اُردو اور بعد میں انگلش کا غلبہ بھی ہوتا گیا۔ بالخصوص سکولز اور گھروں میں بچوں کو ماں بولی پر اُردو کو ترجیح ملنے لگی۔''(2)

بھانویں کہ ایس زبان دے پسار لئی لوک اپنے تائیں اُپرالے کر رہے نیں پر سرکاری پدھر تے ایس نوں وڈی پدھر تے نظرانداز کیتا گیا جس پاروں نویں پیڑھی اج اپنی ماں بولی (پہاڑی) نوں بولن تے سمجھن دے سمرتھ اے۔

پہاڑی ادب وچ بہتا کم مقبوضہ کشمیر وچ ہویا اے۔ آزاد علاقے وچ پہاڑی ساہت دی شروعات کوی میاں محمد بخش توں ہوئی، بھانویں کہ اوہ ونڈ توں پہلاں دے پرسدھ کوی ہن تے اج اوہناں نوں پہاڑی ساہت دے کلاسیکی کویاں وچ گنیا جاندا اے۔ آزاد کشمیر وچ ایس ویلے جو پہاڑی بولی جاندی اے اوس نوں چار لہجیاں وچ ونڈیا جا سکدا اے۔ مظفرآباد تے اوس دے آل دوالے علاقیاں وچ

پہاڑی دا جو لہجہ بولیا جاندا اے اوہ دو زباناں توں متاثر اے۔ اک پاسے ہند کو توں۔ کیوں جے ایس علاقے دی ہزارہ نال لگن والی پٹی ہند کو توں متاثر اے تے دوجے پاسے کشمیر توں متاثر اے۔ کیوں جے ونڈ توں پہلاں مظفر آباد تے نیلم صوبہ کشمیر دا حصہ سی۔ ایس لئی کشمیری زبان دا اثر وی ایس لہجے اتے ویکھیا جا سکدا اے۔ دوسرا لہجہ اوہ اے جو میر پور تے اوس دے نال لگدے علاقیاں وچ بولیا جاندا اے۔ میر پور کیوں جے جموں دا حصہ سی تے پہلاں ایس علاقے دی زبان ڈوگری ہوندی سی۔ اوتھے پنجابی دے اثرات سہتے سن تے فیر میر پور تے بھمبر دے نال پنجاب دا بہت سارا حصہ لگدا اے۔ ایس لئی میر پور تے اوہدے آل دوالے علاقیاں وچ بولی جاون والی پہاڑی اتے پنجابی دے اثرات سہتے وکھالی دیندے نیں۔ پہاڑی دا تیجا لہجہ کوٹلی تے نکیال دے آل دوالے علاقیاں وچ بولیا جاندا اے۔ ایہہ علاقے پوٹھوہار تے روات نال لگدے نیں۔ ایس لئی ایس لہجے اتے گوجری تے پوٹھوہاری دا اثر بہتا نظریں آندا اے۔ پہاڑی زبان دا چوتھا لہجہ اوہ لہجے اے جو پرانی ریاست پونچھ دے اک وڈے حصے وچ بولیا جاندا سی۔ ایس علاقے وچ سدھنوتی، پونچھ، باغ تے حویلی دے علاقے شامل نیں۔ ایہناں علاقیاں دی بولی پہاڑی اے تے ایسے لہجے نوں پہاڑی زبان دا مرکزی لہجہ قرار دتا گیا اے۔ محمد صغیر خان آکھدے نیں۔

> ”میرے نزدیک آزاد کشمیر میں یہ (پونچھی) لہجہ پہاڑی زبان کا مرکزی لہجہ ہے۔ اس کی وجہ یہ ہے کہ اس کے ایک طرف مری اور گلیات ہے۔ جس کی زبان پہاڑی ہے۔ دوسری طرف کوٹلی اور میر پور کے علاقے ہیں اور ان کی زبان بھی پہاڑی ہے۔ تیسری طرف مظفر آباد کی زبان بھی پہاڑی

ہے اور اگر پار چلے جائیں تو بارہ مولہ وغیرہ تو ان علاقوں کی زبان بھی پہاڑی ہے۔ لہٰذا یہ زبان نسبتاً محفوظ زبان ہے اور اس لیے آج کے دور میں اسے آزاد کشمیر میں پہاڑی زبان کا مرکزی لہجہ قرار دیا جا سکتا ہے۔" (3)

آزاد کشمیر وچ پہاڑی زبان دا مڈھ لوک ساہت توں بجھا و کھالی دینداا ے۔ لوک گیت، آکھان تے بجھارتاں ایس ساہت دا مڈھ نیں۔ جمیل احمد پال لوک ادب دی تعریف انج کردے نیں:

"لوک ادب: عوام، لوکاں دا ادب" (4)

آزاد کشمیر وچ لوک ادب اتے پہاڑی وچ بہتا کم نہیں ہویا پر ایہہ گل دسن یوگ اے کہ ایس کھیتر وچ کم دی شروعات ڈاکٹر غلام حسین اظہر ہوراں کیتی۔ اوہناں "پہاڑی گوجری لوک گیت" دے ناں ہیٹھ اک کتاب چھاپی جس وچ پہاڑی تے گوجری گیت جمع کیتے گئے سن۔ سیدہ شاخ نبات اوہ بی بی اے جس ہن تائیں لوک ادب خاص کر گیتاں اتے تن کتاباں لکھیا ہن۔ "چناں توہاڑا چاننا"، "واز جدائی والا"، "نکیاوے" اوہ لکھتاں ہن جو ساہنوں آزاد کشمیر وچ پہاڑی لوک ادب دی دس پاندیاں ہن۔ مظفر احمد ظفر دا تعلق چناری نال اے تے اوہ لمیراچر مظفر آباد ریڈیو تے کم کردے رہے۔ اوہناں پہاڑی لوک گیت جمع کیتے تے "پہاڑی لوک گیت" دے سر نانویں ہیٹھ اک کتاب چھاپی۔ ایس توں بعد میر پور نال تعلق رکھن والے پرسدھ کوی سلیم رفیقی دا ناں آندا اے جو ریڈیو اتے نوکری کردے رہے۔ اوہناں کیول پہاڑی شاعری ای نہیں لکھی سگوں لوک گیت لکھ کے پہاری سبیاچار نوں وی پیش کیتا۔ انج ای ملکہ پکھراج نے وی پہاڑی لوک گیتاں اتے کم کیتا۔ پہاڑی لوک ادب نوں اگانہہ ٹورن

والیاں وچ مشتاق شاد تے زمان چٹا دا ناں وی اگھڑواں ایں۔ زمان چٹا دی لوک ادب بارے اک کتاب وی شائع ہو چکی اے۔ ڈاکٹر محمد صغیر خان پہاڑی ادب دا اوہ ان تھک سپاہی ہے جس اپنی پوری حیاتی اپنی ماں بولی دے ناویں لائی ہوئی اے۔ اوہناں ادب دے ہر کھیتر وچ پہاڑی لکھ کے ایس دی امیری وچ وادھے دا جتن کیتا۔ لوک ادب نوں ''پہاڑی لوک کہانیاں، لوک آخان تے بنجاراں لوک گیت'' ورگیاں سوہنیاں کتاباں دان کیتا۔ پروفیسر خان سعادت دی لکھت ''پہاڑی آخان تے محاورات'' ایس ادب وچ اک سوہنا وادھا اے۔ انج ای باغ نال تعلق رکھن والے عباس حجازی دی کتاب ''پہاڑی آخان'' وچ پہلی وار پہاڑی آخاناں نوں اُردو ترجمہ نال چھاپیا گیا اے۔

کسے وی زبان وچ ساہت دا مڈھ کوتاتوں بجھاو کھالی دیندا اے۔ ہر زبان دا مڈھلا ساہت لوک ساہت اتے مشتمل ہوندی اے تے جدوں منکھی سوچ انتی کر دی اے تاں کئی نویں سر نانویں تے لکھن ڈھنگ بولی اندر شامل ہو جاندے نیں۔ پہاڑی شاعری وچ ڈاکٹر محمد صغیر خان دیاں دو کتاباں ''دیوا بلنارہ تے کیدوں سویل ہو سی'' بہت اہمیت دیاں حاصل نیں۔ پہلی لکھت وچ وکھو وکھ سر نانویاں اتے نظماں تے قطعے شامل نیں۔ جدوں کہ دوسرے مجموعے وچ غزلاں شامل نیں۔ لیاقت لئیق پہاڑی زبان دے بہت وڈے شاعر نیں۔ اوہناں نوں پہاڑی شعری ریت وچ اُچا تھاں حاصل اے۔ اوہناں دا شعری پراگا 1998ء وچ چھپ کے سامنے آیا۔ اوہناں دے لکھن ڈھنگ تے اُچ کوئی تخیل پاروں پہاڑی شاعری دا ''امام'' وی آکھیا جاندا اے۔ محمد حمید کامران نوں جنی شہرت پہاڑی شاعری وچ ملی۔ اونی کسے ہور شاعر نوں نہیں ملی۔ اوہناں دے شاعری

دے دو مجموعے پہلا ''خوشیاں سانویں رکھ'' 2004ء نوں تے دوجا ''حالانکہ توں اوئے ویں'' 2012ء وچ شائع ہوئے۔ باغ توں تعلق رکھن والے عبدالشکور گردیزی دی شاعری دا مجموعہ ''مہاڑے آلے'' دے ناں ہیٹھ شائع ہویاں جدوں کہ ڈاکٹر کریم اللہ قریشی نے تن شاعری دے مجموعے ''چڑیاں دنداں دی پریت''، ''پیہنگ''، ''ڈنڈ کراں میں سجڑاں ستیاں کو'' پہاڑی ادب نوں دان کیتے۔ انج ای شکیل اعوان دے دو پہاڑی شعری مجموعے ''ٹہاکاں نے پھُل'' تے ''چیندک'' وی ملدے نیں۔ علی احمد کیانی پہاڑی شاعری دے متھے دا جھومر اے۔ اوہناں پہاڑی شاعری اندر تن شاعری دے مجموعے چھاپ کے ایس ادب دی امیری وچ وادھا کرن دا جتن کیتا اے۔ اوہناں دے شعری مجموعیاں دے ناں ایہہ ہن ''پیار نے دیوے بال، پھل تہ کلیاں، صحرا صحرا رُلی اکھیں'' ایس توں وکھ راشد عباسی دا شعری پراگا ''سولی ٹنگی لو'' ڈاکٹر اشفاق علی عباسی دی لکھت ''نویں سویل''، عباس حجازی دی کتاب ''ہن تے مڑی کھرآ'' ابرار قاسم ادبی دا شعری مجموعہ ''درد مہاڑے ملکھ ناں''، زاہد اقبال دا مجموعہ ''دل تو سویر نہیں لگنا''، ''ندیم پہانوڑی ''دلے نے پہانوڑے''، نعیم خان ''مہاڑے لوک''، اتفاق احمد دا مجموعہ شاعری ''پیہنگ'' اوہ مجموعے ہن جنہاں وچ اجو کے سماج دے ہر پکھ نوں سوہنے ڈھنگ وچ بیان کیتا گیا اے۔ فاروق حسین صابر، لیاقت شولاں، زویا خان، صیام خان دا تعلق راولا کوٹ نال اے۔ پروفیسر عبدالصبور شیدائی تراڑ کھل دے رہن والے نیں۔ جدوں کہ پروفیسر خان سعادت اکبر دا تعلق پلندری نال اے۔ ایہہ اوہ شاعر نیں جنہاں دی کوئی شاعری دی کتاب شائع نئیں ہوئی پر ایہناں دا ذکر کیتے بناں پہاڑی ادب دی شعری ریت دا تذکرہ مکمل نئیں ہوندا، کیوں جے ایہہ کوی ہر کوتا دربار وچ

بھاگ لیندے نیں تے اپنے وکھرے بیان ڈھنگ پاروں ادب اندر اک اُچی تھاں رکھدے نیں۔

ہر سماج بالاں دی چنگی تربیت لئی بال ادب دی رچنا کر دا اے۔ ایس ساہت نوں باتاں یاں کوتا راہیں سر جیا جاندا اے۔ ایس ساہت دے سر نانویں بی بی شاخ بنات دی بال لکھت ''نکیاوے'' غلام سرور رانا دی لکھت ''پھلواڑی'' تے ممتاز غزنی دی لکھت ''سکھاں'' اچ پدھر دیاں کتاباں ہن جد کہ ممتاز صاحب دی بالاں لئی دوجی لکھت ''بیل باجیاں'' وچ وی بال تربیت دا جتن کیتا گیا اے۔ آپ دی بالاں دی تیجی کتاب ''قلابازیاں'' چھپ رہی اے۔

کسے ساہت دی امیر تا دا پرتیک دوجے ساہت نوں اوس زبان وچ ہو یا ترجمہ ہوندا اے۔ ایس لحاظ نال پہاڑی ادب بہوں خوش قسمت ادب اے کہ ایس وچ پروفیسر محمد صدیق جنہاں دا تعلق کوٹلی نال اے۔ اوہناں نے قرآن پاک دا پہاڑی زبان وچ ترجمہ کتیا اے تے دھیر کوٹ دے عاطف محمود عباسی نے وی قرآن کریم دا پہاڑی وچ ترجمہ کرن دی سعادت حاصل کیتی اے۔ انج ای راولا کوٹ دے رہن والے قمر رحیم خان وی اعلیٰ درجے دے مترجم نیں۔ جنہاں کرشن چندر دے 12 افسانیاں دا پہاڑی زباناں وچ ترجمہ کتیا تے 2022ء وچ ''کرشن چندر ناکشمیر'' ناں توں ایہہ کتاب چھاپی۔ ایہہ کتاب پہاڑی ترجمہ کھیتر دی پہلی کتاب اے۔ راشد عباس دا تعلق مری نال اے تے اوہناں سندھی زبان دے زیب سندھی دے ناول دا پہاڑی ترجمہ ''سیتا زیب'' دے ناں توں کیتا۔ ہر ادب وچ کہانی دی ہوند اوس ادب دے وجود وچ آون والے دن توں وکھالی دیندی اے۔ ایس دا ثبوت اوہ لوک کہانیاں نے جو منکھ اپنی دادی، نانی

یاں کسے وڈیرے بابے کولوں سندا سی۔ منکھی شعور دی انتی پاروں نویں وشے تے کہانی بنتر ڈھنگ ہر ادب وچ آیا تے ایہہ قانون پہاڑی ادب اتے وی لاگو ہوندا اے۔ ایس توں پہلاں پہاڑی کہانی کاراں بارے گل کریئے پہلاں کہانی دے معنے جانن دا جتن کردے آں: ''فرہنگ فارسی'' وچ لکھیا اے:

''افسانہ، کہانی، قصہ، سر گزشت۔'' (5)

مولوی سید احمد دہلوی اپنی لکھت وچ انج افسانہ بارے لکھدے نیں:

''حکایات، بے اصل، قصہ، کہانی، من گھڑت کہانی۔'' (6)

پہاڑی ادب دا نواں مہاڑ علی عدالت توں شروع ہوندا اے۔ اوہناں نے پہاڑی افسانے نوں ''پونچھ ناں سرمد تے تہاراں نی اگ'' دو افسانیاں دے مجموعے دان کیتے۔ پہاڑی افسانہ ادب وچ ڈاکٹر محمد صغیر خان دے تن افسانوی مجموعے ''کٹھی بٹی، ست برگے ناں پھل تے بسواس، وکھالی دیندے نیں۔ ممتاز غزنی نے وی پہاڑی افسانوی ادب وچ وادھے لئی اپنے افسانیاں نوں ''تہنے آڑے'' دے نال ہیٹھ شائع کیتا۔

سفر نامہ نوں ادب دی سب توں مہنگی تے وقت دیون والی صنف قرار دتا جاندا اے۔ ایس لئی جتھے یاتری کول وادھو پیسے تے سماں ہونا ضروری اے اوتھے اوہدا صحت مند ہونا ضروری اے تاں جے اوہ تھاواں دی یاترا اپنے پیراں اتے ٹر کے کر سکے۔ ایس توں وکھ یاترا وچ اوس دی دلچسپی دا ہونا بہت ضروری اے۔ کیوں جے ایس توں بنا کوئی وی بندہ کسے قسم دی یاترا کر نہیں سکدا۔ ادب دے سیانیاں سفر نامے دی ایہہ تعریف کیتی اے۔

''سفر کا روز نامچہ سفر کے حالات پر مشتمل کتابچہ، مضمون'' (7)

پہاڑی ساہت دا ایہہ کھیتر وچ اُدھمی لکھاریاں پاروں سکھنا نہیں، بھانویں

کر تھوڑا لکھیا گیا پر کوئی دوسرا ادب ایہہ نہیں آکھ سکدا کہ پہاڑی ادب وچ سفر نامہ لکھیا نہیں گیا۔ ڈاکٹر محمد صغیر خان نے سفر نامے نوں وی پہاڑی ادب دا حصہ بنایا۔ پنج چھوٹے چھوٹے سفر نامیاں نوں اکٹھا کر کے ''اندرے ناں پینڈا'' دے ناں نال 2022ء وچ سفر نامہ چھاپیا۔

پہاڑی ساہت اندر ناول حالے مڈھلی حالت وچ اے۔ کیوں جے دوجے ادباں وانگ پہاڑی اندر وی شاعری بہتی لکھی جارہی اے تے نثر ول دھیان گھٹ اے پر فیر وی کجھ ناول تے ناولٹ ایس گل دے پر تیک نہیں کہ پہاڑی ساہت وچ ناول لکھن دا واج پے چکیا اے۔ پہاڑی ساہت ناول دے ذکر توں پہلاں ناول دی تعریف ویکھدے آں۔

''نسیم اللغات'' وچ ناول دی تعریف انج کیتی گئی اے:

''نثر میں لکھا ہوا طویل طولانی قصہ جس میں عموماً فرضی واقعات فطرت کے سانچے میں ڈھال کر لکھے جاتے ہیں۔ بڑا افسانہ یا داستان۔'' (8)

وارث سرہندی اپنی لکھت اندر لکھدے نیں:

''وہ مکمل قصہ جس میں زندگی کے تمام پہلو پیش کیے جائیں۔'' (9)

علی عدالت دے ناولٹ ''میلا آسمان'' جو 2007ء وچ راولپنڈی توں شائع ہویا، نوں پہاڑی ادب دا پہلا ناولٹ ہوون دا مان پراپت ہے۔ ایس کتاب وچ لکھاری نے پہاڑی زبان دا میرپوری لہجہ ورتیا اے تے چن چن کے ٹھیٹھ پہاڑی شبداں دی ورتوں کیتی اے۔ ڈاکٹر محمد صغیر خان نے وی ناول ''مولاچھ'' لکھ کے پہاڑی ناول دی ریت نوں اگانہہ ٹورن دا جتن کیتا اے۔ ممتاز غزنی دا ناول ''پھوچھن'' 2023ء وچ چھاپے چڑھیا جس وچ پہاڑی رہتل نوں وکھایا گیا

اے۔ عنقریب ایہناں دا دوجا ناول ''پالا'' دے سر نانویں تحت چھاپے چڑھن والا اے۔ پہاڑی ساہت دی ایہہ خوش قسمتی اے کہ ایس دے لکھاریاں نے اپنی ماں بولی دے ہر کھیتر نوں امیر بناون وچ اپنا یوگ دان پایا اے۔ پہاڑی ساہت دے طنز و مزاح کھیتر وچ ممتاز غزنی دی لکھت ''بکھیاں دوہریاں'' پلوٹھی دی لکھت بندی اے۔ ایہہ لکھت 2021ء وچ چھاپ کے سامنے آئی۔ ممتاز غزنی دی دوجی لکھت ''چروکنی گل'' تے علی احمد کیانی دی ''رنگ برنگے تہاگے'' طنز و مزاح کھیتر وچ سوہنا وادھا اے۔

کھوج کھیتر وچ ڈاکٹر نصراللہ خان ناصر داناں اگھڑواں ایں۔ اوہناں دی پی ایچ ڈی دی کھوج دا سر نانواں ''ریاست جموں وکشمیر کی پہاڑی زبان اور اُردو سے لسانی روابط'' سی۔ اوہناں دی لکھت ''پہاڑی زبان میں ملفوظی اعزازات و نوادرات'' ریاست دی پہلی کھوج دی لکھت اے جس نوں 2017ء وچ کشمیر کلچرل اکیڈمی مظفرآباد نے چھاپیا۔ ایسے سر نانویں اتے ساہنوں دوجی کتاب میاں کریم اللہ قریشی دی ''پہاڑی اور اُردو کا تقابلی جائزہ'' ملدی اے۔ ایہناں دی دوجی کتاب ''رتاں نیاں متاں'' اے جس نوں 2018ء وچ گندھارا ہندکو اکیڈمی پشاور نے چھاپیا۔ خاکہ نگاری کسے وی ادب دی اجیہی صنف اے جس وچ سر نانویں دی کوئی قید نئیں ہوندی۔ پر زیادہ ویکھن وی ایہہ آیا اے کہ اوہناں لوکاں دے ہتے خاکے لکھے گئے نیں۔ جنہاں ساہت، سماج بھلائی، دھرم پساریاں تعلیم دے میدان وچ نویکلا کم کیتا ہووے۔ ادب دے سیانے ایس صنف دی تعریف ایہہ کردے نیں:

''اصطلاح میں خاکہ اُس مضمون کو کہتے ہیں جس میں کسی شخصیت کے اہم اور منفرد پہلو کو اس طرح پیش کیا جائے کہ اس شخص کی ایک تصویر

سامنے آ جائے۔ اس میں کسی شخصیت کے ظاہری یا باطنی اوصاف کو بیان کیا جاتا ہے۔ اس میں اس شخص کی خوبیوں یا خامیوں کو اس طرح پیش کیا جاتا ہے کہ اس کی شخصیت کی تصویر سامنے آ جاتی ہے۔" (10)

پہاڑی زبان دی ایہہ خوش قسمتی اگے کہ ایس نال پیار کرن والے لکھاریاں نے ایس دے خاکہ نگاری کھیتر نوں وی خالی نئیں رہن دتا۔ ڈاکٹر محمد صغیر خان دی لکھت "لیکاں" تے ممتاز غزنی دی کتاب "اُچے لوگ" ایس کھیتر دے سوہنے نمونے ہن۔ اوہناں نے اجیہی خاکہ نگاری کیتی کہ متعلقہ شخصیت دیاں ظاہری تے باطنی خوبیاں نتر کے سامنے آندیاں ہن تے پڑھن والا اپنی اکھیں اوس شخص نوں اپنے سامنے کھڑا ویکھدا اے۔

"خاکہ نگاری کے لغوی معنی کسی چیز کا نقشہ یا ڈھانچہ تیار کرنا۔ اصطلاح میں خاکہ سے مراد کسی بھی شخص کی زندگی کو لفظوں میں اس طرح بیان کرنا کہ اس کی تصویر سامنے آ جائے۔ اس میں شخص کی ظاہر کے ساتھ باطن کی بھی باتیں تحریر کی جاتی ہیں۔ تاکہ اس کی جیتی جاگتی تصویر قارئین کے سامنے آ جائے۔" (11)

کسے زبان دے پسار وچ اوس زبان دے ادھمی بندیاں ولوں بنائے گئے اداریاں دا اگھڑواں یوگ دان ہوندا اے۔ پہاڑی ساہت دے پسار لئی وی 2002ء وچ ڈاکٹر صغیر خان، علی عدالت تے شمس الرحمٰن نے مل کے "پہاڑی ادبی سنگت" راولا کوٹ وچ بنائی۔ جد کہ مری دے وسنیک راشد عباسی ہوراں 2021ء وچ "فروغ پہاڑی ادب" جتھے بندی قائم کیتی۔ انج ای برطانیہ وسدے علی عدالت نے پروفیسر نذیر حسین تبسم نال مل کے "عالمی پہاڑی ادبی سنگت" دے ناں

نال اک پریس ادارہ بنایا۔ کسے زبان وچ چھپن والے رسالے اوس زبان دے وادھاوچ اہم کردار ادا کردے نیں۔ پہلا پہاڑی رسالہ ''چٹکا'' سی جو انگلینڈ توں نکلیا تے ایس دے مدیر علی عدالت ہوری سن۔ ایس رسالے دے دو حصے سن اک انگریزی تے دوجا اُردو۔ ایس رسالے دا اکو شمارہ نکلیا۔ راشد عباسی ہوراں دی ادارت وچ نکلن والا ''رن تان'' اے ایہہ رسالہ مری توں نکلدا اے تے ہن تائیں ایس دے پنج شمارے نکلے نیں۔ گورنمنٹ کالج میرپور دا سالانہ میگزین ''سروش'' دے ہر شمارے وچ پہاڑی زبان وادب لئی کجھ صفحے راکھویں ہوندے سن جس پاروں پہاڑی ساہت دے پسار وچ کافی مدد ملی اے۔ کسے وی واقعہ، کہانی نوں پاتراں راہیں پیش کرن دے انداز نوں ڈرامہ آکھیا جاندا اے۔ وارث سرہندی ڈرامہ دی تعریف انج کردے نیں:

''کسی کہانی کو اسٹیج پر جو حرکات جسم اور مکالمے کی صورت میں ادا کرنا، سوانگ، نقل، ناٹک، تمثیل۔'' (12)

پہاڑی ساہت وچ جاوید خوشحال خان دی ڈرامیاں دی کتاب ''مہاڑ اپر دیسی'' پلوٹھی دی کتاب اے۔ ایس وچ لکھاری نے روزگار لئی پردیس جاون والیاں دیاں قربانیاں نوں دسیا اے کہ اوہ ساری عمر پیسے کماندے تے دوجیاں دی خوشیاں لئی اپنیاں خوشیاں وی قربان کردیندے نیں۔ بڈھے ہو کے جدوں اوہ پرتدے نیں تاں گھر والے ایہناں دی عزت نئیں کردے کیوں جے ہن اوہ کما نئیں رہے ہوندے۔

''ناٹک، سوانگ، اسٹیج پر پردے لٹا کر کسی کہانی کو عملی طور پر دکھانا۔'' (13)

23 ستمبر 2022ء نوں کیپٹن حسین خان شہید ڈگری کالج راولا کوٹ وچ پہلا

پہاڑی مشاعرہ ہویا جس وچ بہت سارے پہاڑی زبان دے کویاں بھاگ لیا۔ ایس توں امید کیتی جا سکدی اے کہ پہاڑی جو لکھاں لوکاں دی ماں بولی اے چھیتی ای اُچ ٹیسی اتے اپڑ جاوے گی۔

ڈاکٹر محمد صغیر خان دیاں پہاڑی زبان وچ سب توں زیادہ کتاباں چھپ چکیاں نیں۔ ہن تائیں اوہناں دیاں کل نو کتاباں چھپ کے سامنے آئیاں نیں، ڈاکٹر صاحب اچے کھوج کار، کوی، لکھاری، کالم نگار، ناول نگار، سفر نامہ نگار، اچ پدھر دے استاد تے سوجھوان نیں۔ آپ پہلی جولائی 1964ء وچ راولا کوٹ دے اک گراں وچ پیدا ہوئے تے اوہناں دی پرورش اک علمی گھرانے وچ ہوئی۔ بال پن توں ای ای ادبی ذوق شروع ہویا تے 2000 وچ باقاعدہ ادبی زندگی دا آغاز کیتا۔ لیاقت لئیق خان نوں اجو کے سمے پہاڑی زبان دا بانی شاعر منیا جاندا اے۔ آپ 1973ء نوں ضلع پونچھ وچ کھائی گلہ وچ پیدا ہوئے۔ مڈھلی تعلیم اپنے پنڈ دے سکول توں حاصل کیتی۔ بال پن توں شاعری دا شوق سی تے ادبی زندگی دا آغاز پہاڑی شاعری توں کیتا۔ پہاڑی وچ طنز و مزاح والی شاعری دی نیہہ آپ نے رکھی۔ 1998ء وچ نظماں تے غزلاں دی کتاب ''مھاڑیاں بگیاڑاں'' چھپ کے سامنے آئی۔ ایس کتاب نوں نویں پہاڑی شاعری دی پہلی کتاب ہوون دا مان پراپت ہے۔ علی عدالت پہاڑی زبان دے منے پر منے لکھاری نیں۔ آپ دا تعلق ضلع کوٹلی دے پنڈ راج دھانی نال اے۔ 1952ء وچ برطانیہ چلے گئے ہن اوتھے ای رہ رہے نیں۔ برطانیہ رہندے ہوئے اپنے سجناں نال مل کے ''عالمی پہاڑی ادبی سنگت'' بنائی تے پہاڑی زبان دا رسالہ ''چٹکا'' دی کڈھیا۔ ہن تائیں دو پہاڑی تے اک اُردو کتاب چھپ کے

سامنے آ چکی اے۔ اصل ناں جاوید اقبال تے قلمی ناں جاوید خوشحال خان اے۔ 3فروری 1981ء نوں راولا کوٹ وچ پیدا ہوئے۔ ایم۔اے ایجوکیشن کرن مگروں ائیر فورس وچ نوکری شروع کیتی تے وارنٹ آفیسر دے عہدے توں سبکدوش ہوئے۔ آپ دی اُردو کتاباں توں وکھ پہاڑی ڈرامیاں دی اک کتاب ''مہاڑا پردیسی'' چھپ چکی اے۔ ایہہ کتاب پہاڑی ڈرامہ ادب دی اکو اک کتاب اے۔ پہاڑی زبان دے اچ کوٹی کوی 11نومبر 1969ء نوں شنکیاری ضلع مانسہرہ وچ پیدا ہوئے۔ آپ دیاں دو پہاڑی شاعری دیاں کتاباں چھپ چکیاں نیں۔ آپ حمد، نعت، غزل، نظم، قطعاَت تے طنز و مزاح لکھدے نیں۔ آپ دی شاعری وچ پہاڑی رہتل دے سارے رنگ ملدے نیں۔ سماجی قدراں دی ٹٹ جھج تے پردیس وسدے لوکاں دے جذبات دا اچترن سوہنے ڈھنگ وچ بیان کردے نیں۔ پہاڑی زبان و ادب دے اچ کوٹی کوی، لکھاری، ناول نگار، مزاح نگار، کھوج کار، بال ادب نگار ممتاز غزنی 8نومبر 1985ء نوں ضلع پونچھ دے اک پنڈ پھاگوعہ تھوراڑ وچ پیدا ہوئے۔ میٹرک تائیں تعلیم اپنے پنڈ توں حاصل کیتی تے۔ ایم اے اسلامیات اسلام آباد توں کیتا۔ آپ دیاں ہن تائیں دس کتاباں چھپ چکیاں نیں جنہاں وچ تن اُردو تے ست پہاڑی وچ نیں۔ آپ دی ہن تائیں شاعری، افسانہ، بال ادب تے خاکہ نگاری دی اک اک کتاب چھپ چکی اے۔ دو طنز و مزاح دیاں وی لکھ چکے نیں۔ اک ناول ''پھوچھن'' دے ناں نال لکھیا پہاڑی زبان وچ خاکہ نگاری دی شروعات وی آپ نے کیتی۔ محمد عباس حجازی دا تعلق ضلع باغ دے پنڈ دھڑے نال اے۔ آپ درس و تدریس دے پیشے نال منسلک رہے۔ پہاڑی زبان و ادب وچ آپ دیاں خدمتاں بے مثال نیں۔ ''پہاڑی آخان و محاورات'' توں وکھ شاعری دی کتاب ''ہن تے

مڑی کھرآ"، شائع ہو چکی اے۔ ایس کتاب وچ حمد و نعت توں وکھ ماہیے، نظماں تے غزلاں شامل نیں۔ آپ دیاں دونویں کتاباں 2022ء وچ چھاپے چڑھیاں۔ ترجمے دے حوالے نال قمر رحیم خان داناں بڑا اگھڑواں ایں۔ اوہناں کرشن چندر دے 12 افسانیاں دا ترجمہ پہاڑی زبان وچ کیتا۔ آپ دا تعلق راولا کوٹ نال اے۔ 2022ء چھپن والی کتاب دا نال "کرشن چندر نا کشمیر" اے۔ اتفاق احمد دا شمار پہاڑی شاعری وچ بہت اچ پدھراتے ہوندا اے۔ آپ یکم جنوری 1971ء نوں پنڈ دندلی ضلع کوٹلی وچ پیدا ہوئے۔ اپنے پنڈ دے سکول توں مڈل تائیں تعلیم حاصل کیتی تے میٹرک گورنمنٹ ہائی سکول چک نمبر 478 ج ب ضلع جھنگ توں پاس کیتا۔ ایم۔اے اُردو دا امتحان پرائیویٹ پاس کیتا تے بی۔ایڈ کر کے درس وتدریس دا پیشہ اپنایا۔ لگ بھگ 20 سال پہلاں شاعری شروع کیتی۔ آپ دی پہاڑی شاعری دی کتاب "پیہنگ" دے نال توں چھپ چکی اے۔ ایس وچ نظم، غزل تے گیت شامل نیں۔ ایڈووکیٹ علی احمد کیانی 1976 وچ آزاد کشمیر دے شہر راولا کوٹ دے ایک نواحی گاؤں ہاڑی وچ پیدا ہوئے۔ اوہناں نے سیکنڈری سکول سرٹیفکیٹ تک تعلیم گورنمنٹ شبیر شہید ہائی سکول دریک، راولا کوٹ توں حاصل کیتی تے 1995ء وچ میٹرک دا امتحان پاس کرن توں بعد کالج وچ داخلہ لین لئی لاہور آ گئے انٹر، گریجویشن تے ماسٹرز تک تعلیم گورنمنٹ شالیمار کالج لاہور توں حاصل کیتی۔ دوران تعلیم اوہ گورنمنٹ شالیمار کالج دیاں متعدد علمی ادبی سوسائٹیاں نال وابستہ رہے۔ لائبریری فورم دے صدر تے اردو لٹریری سوسائٹی دے نائب صدر تے بزمِ اقبال دے صدر وی رہے۔ اُردو ادبیات وچ ماسٹرز دی ڈگری حاصل کرن توں

بعد اوہناں نے ایل ایل بی دی ڈگری پنجاب یونیورسٹی لاہور توں حاصل کیتی تے بطور وکیل لاہور ہائی کورٹ وچ وکالت شروع کیتی۔ وکالت دے نال نال اوہ شاعری تے کالم نگاری وی کردے رہے۔ ہن تک ایہناں دیاں ست کتابیں شائع ہو چکیاں نیں جنہاں وچوں چھ شاعری تے اک نثر دی کتاب اے۔ شاعری دیاں کتاباں وچ ''آنچل کی ہوا دے دو، محبت لازمی کرنا، آقاتری گلی میں، پیار نے دیوے بال، پھل تہ کلیاں، تے صحرا صحرا رُلیاں اکھیں'' شامل نیں۔ جد کہ نثر وچ طنز ومزاح دی کتاب ''رنگ برنگے تہاگے'' شامل اے۔ ''پیار نے دیوے بال، پھل تہ کلیاں، صحرا صحرا رلیاں اکھیں تے رنگ برنگے تہاگے'' پہاڑی زبان دیاں کتاباں ہن جیہڑی کہ اوہناں دی ماں بولی اے۔ رانا غلام سرور دا تعلق چن دے دیس راجوری دے پنڈ پروڑی گجراں نال اے۔ ایہناں دے والد رانا فضل حسین دا شمار علاقے دیاں ممتاز شخصیتاں وچ ہوندا اے۔ اوہناں نے مڈھلی تعلیم پنڈ دے سکول چوں حاصل کیتی تے چوتھی جماعت وچ سن کہ پاکستان تے بھارت جنگ وجھوں راجوری وچ پاکستانی مجاہدین دی مدد کرن دے جرم وچ اوہناں دے خانوادے نوں آزاد کشمیر ہجرت کرنا پئی۔ میرپور پہنچ کے اوہناں نے اپنی تعلیم دا آغاز کیتا۔ بی اے تک تعلیم میرپور توں مکمل کیتی۔ ادبی سرگرمیاں دا آغاز 1968ء وچ اپنی مادری زبان گوجری وچ لکھن توں کیتا۔ آزاد کشمیر ریڈیو تراڑ کھل دے گوجری پروگرام نال وابستگی دے دوران گوجری زبان وچ تقریراں، ڈرامے، کہانیاں، فیچرز تے مشاعراں وچ حصہ لیندے رہے۔ پروگرام دے سپروائزر اوہناں دے والد بابائے گوجری رانا فضل حسین سن۔ اوہناں نے ادبی سطح تے آپ دی بھرپور راہنمائی کیتی۔

ایہناں دیاں ہن تک چھ کتاباں چھپ چکیاں نیں۔ جنہاں وچوں دو گوجری

شاعری دے مجموعے ''سجری سویل، تے رت نروئی'' نیں۔ کلیاتِ رانا غلام سرور نوں کلچرل اکیڈمی سری نگر نے شائع کیتا۔ پہاڑی زبان وچ بچیاں لئی شاعری ''پھلواڑی'' دے ناں توں 2005ء وچ چھپی۔ تے ایس نوں نیشنل بک فاؤنڈیشن اسلام آباد نے اول انعام دی حقدار قرار دتا۔ ایہناں دا اک اہم کارنامہ میرپور وچ گوجری ادبی سنگت دا قیام اے۔ ایس تنظیم دے پلیٹ فارم توں گوجری توں علاوہ دوسری ریاستی زباناں دی ترقی لئی کاوشاں وی کیتیاں۔

Refrences

1. Mumtaaz Ghazni, *Pakhiyan Dohriaan*, Dar-ul-Sehat, Lahore, Urdu Bazaar, 2021, **pg 9**
2. Muhammad Abbas Hijazi, *Pahaari Aakhaan o Mahawaraat*, Mirpur, National Institute of Kashmir Studies, 2022, **pg 3**
3. Dr. Muhammad Sagheer Khan, *Gul Baat*, Rawalakot, 26 November 2024
4. Jameel Ahmad Paal, *Punjabi Classiki Lughat*, Lahore, Punjabi Science Board, **pg 364**
5. Muhammad Rafi' Maulana, *Farhang-e-Farsi*, Karachi, Dar-ul-Isha'at, 1990, **pg 66**

6. Ahmad Dehlvi Syed Molvi, *Farhang-e-Asfiya*, Lahore, Sang-e-Meel Publications, 2002, **pg 106**
7. Waris Sarhindi, *Ilmi Urdu Lughat*, **pg 912**
8. Murtaza Hussain Fazil Lakhnowi, *Naseem-ul-Lughaat (Martaba)*, **pg 1244**
9. Waris Sarhindi, *Ilmi Urdu Lughat*, **pg 1494**
10. https://www.urdukaymaat.in (4-5-2023)
11. https://wikipedia.org
12. Waris Sarhindi, *Ilmi Urdu Lughat*, **pg 78**
13. Murtaza Hussain Fazil Lakhnowi, *Naseem-ul-Lughaat*, pg 646